

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Черони У. Права человека. Демократия. Светская этика // Права человека в истории человечества и в современном мире. – М., 1989. – 52 с.
2. Гіда Є.О. Сучасне поняття та класифікація прав людини / Є.О. Гіда // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2005. – № 2. – С. 138–146.
3. Бандура О.О. Правознавство у системі наукового знання: аксіологічно–гносеологічний підхід: монографія / О.О. Бандура. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 272 с.
4. Нерсисянц В.С. Права человека в истории политической и правовой мысли // Права человека в истории человечества и в современном мире. – М., 1989. – 25 с.
5. Общая теория прав человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М., 1996. – 520 с.
6. Международное сотрудничество в области прав человека: Документы и материалы. – М., 1993. – 84.
7. Белякович Н.Н. Права человека и политика: философско-правовые основы / Н.Н. Белякович. – Мн.: Амалфея, 2009. – 412 с.
8. Сталин И.В. Вопросы ленинизма / И.В. Сталин. – 11-е изд. – М.: Госполитиздат, 1945. – 611 с.
9. Уманский Я.Н. Основные права и обязанности граждан / Я.Н. Уманский. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1947. – 109 с.
10. Могилевский А.Л. Правосознание и религия. Ашхабад: 1977. – 268 с.
11. Иванов Н.А. Социальные аспекты традиционного ислама // Азия и Африка сегодня. – 1982. – № 3. – С. 6–10.
12. Льюис Б. Свобода и справедливость на сегодняшнем Ближнем Востоке // Россия в глобальной политике. – № 3. – 2005, май–июнь.
13. ат-Турки, Абдалла бин Абдель Мухсин. Ислам и права человека. Пример Королевства Саудовской Аравии. Эр-Рияд, 1996. – 157 с.
14. Vasak K. Pour une troisieme generation des droits de l'homme // Studies and essays on International humanitarian law and Red Cross principles / ed. by C. Swinarski. – Hague, 1984. –P. 837, 839.
15. Гіда Є.О. Деонтологічні засади забезпечення прав і свобод людини та громадянина працівниками міліції у сфері правопорядку: монографія / Є.О. Гіда. – К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2011. – 416 с.

УДК 342.41

**РОЗУМІННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ
В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РЕНЕСАНСУ**

**UNDERSTANDING THE PRINCIPLE OF EQUALITY
IN PERIOD OF MIDDLE AGES AND RENAISSANCE**

Журавльова Г.С.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного та трудового права
Запорізького національного університету*

На основі закономірностей розвитку правових інститутів та праць мислителів розкрито основні економічні, політичні та соціальні чинники формування загальних уявлень про привілеї та вольності як предтечі розуміння принципу рівності у період Середньовіччя та Ренесансу.

Ключові слова: вільності, привілеї, принципи права, принцип рівності, універсальність.

На основе закономерностей развития правовых институтов и работ мыслителей раскрыты основные экономические, политические и социальные факторы формирования общих представлений о привилегиях и вольностях как предтечи понимания принципа равенства в период Средневековья и Ренессанса.

Ключевые слова: свободы, привилегия, принципы права, принцип равенства, универсальность.

Based on patterns of development of legal institutions and works of thinkers solved fundamental economic, political and social factors in formation of general ideas on privileges and liberties as forerunner of understanding of principle of equality in Middle Ages and Renaissance.

Key words: freedom, privilege, principles of law, principle of equality, universality.

Актуальність теми. На основі дослідження історії розвитку правових інститутів та праць мислителів нижче буде з'ясовано, що у період Середньовіччя та Ренесансу буде лише закладено базові засади розуміння принципу рівності. Тому метою нашого матеріалу є розкриття основних чинників (економічних, політичних та соціальних) формування загальних уявлень про привілеї та вольності як предтечі розуміння прав людини. Ієрархічна побудова тогочасного

суспільства також спиняла на початку розвитку ідеї рівності, а на пізніших етапах – стала каталізатором цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Еволюція стану відносин між людьми у період розпаду Римської імперії та становлення варварських королівств було зумовлено зміною стану економіки. В епоху пізньої Римської імперії економічна активність концентрується навколо крупних землевласників. Тоді, в піз-

ньоантичний період, склалася поступово практика захисту прав римських громадян із боку крупних латифундистів, що означало ніщо інше, як ослаблення держави та розлад економічних зв'язків між провінціями імперії. Внаслідок цих складних соціальних процесів вони віддавали крупним землевласникам свої невеликі ділянки, які вони потім брали від них в оренду (*precaria*) або віддавали себе під їх повний захист (*commendatio*). У такий спосіб поступово формуються ленні відносини, у силу яких сеньйори (*senor, seigneur, sieur, sire i sir*) брали під захист своїх васалів (*vassus*) [1, с. 134]. Така система договорів формує мережу відносин у новонародженому феодальному суспільстві.

У поєднанні з ідеєю ієрархічної побудови світу в християнській етиці такі відносини формують якісно відмінний світогляд звичайної людини в період Середньовіччя. Християнська етика накинута суспільству ієрархічне бачення світу, згідно з яким привілейованим становищем володіли феодала, духовенство, рицарі, а буржуазія, селянство та представники вільних професій перебували у завідомо невігідному становищі поряд із ними. На відміну від античного світу, в епоху Середньовіччя сфера рабства звужується і замінюється відносинами між селянином і феодалом-господарем. Хоча селянин залишається залежним від свого господаря, однак християнська етика зобов'язує їх ставитися один до одного по-братськи. Це накладало на господаря обов'язок піклуватися про свого підзахисного селянина, а останнього – належно виконувати свої повинності для феодала. У цій соціальній ієрархії-драбині духовенство освячувало своєрідно відносини відповідно до вимог Священного Писання, трактуючи його зміст.

У добу Середньовіччя (Августин, Тома Аквінський) розпочинається артикуляція ідея рівності перед Богом, розуміння громадянськості базується на понятті добродетельності, яке у гуманістів Відродження (Ф. Петрарка, К. Салютаті, Л. Валла, М. Пальмієрі, А. Рінуччіні, Л.Б. Альберті, М. Фічіно) позбавляється релігійної аскези і усвідомлюється через проблему «діяння» – «споглядання», що вирішується на користь активної участі у громадському житті [2].

Окремі аспекти принципу рівності розвивали у своїх працях представники середньовічної і ренесансної думки (Л. Бруні, Н. Макіавеллі, М. Падуанського, У. Оккама, Т. Аквінського, Піко делла Мірандола, М. Фічіно), в яких беруть початок правові та філософські ідеї, на основі яких пізніше будуть обґрунтовуватися права людини; роботи діячів епохи Реформації (Е. Роттердамського, У. Гуттена, Ж. Кальвіна, С. Кастеліо, М. Лютера, У. Цвінглі, Ф. Меланхтона, І. Рейхліна), в яких реалізується концепція емансипації людини.

Августин Аврелій у своїй праці «Про град Божий» («*De Civitate Dei*») обґрунтував ідею розмежування божественних і людських законів, що стане потім вагомим аргументом при обґрунтуванні ідей прав людини, в основі яких, зокрема, лежить і принцип рівності. Оскільки земний правовий по-

рядок підданий гріху (14:XXVIII), то він має наповнюватися етичними ідеалами любові, сердечності і служіння блага, як це проповідує церква. На думку Августина, приватна власність і рабство не відповідає природному праву, а є результатом гріхопадіння людини. Вони запроваджені Богом одночасно як покарання, а також як намагання допомогти людям у їх земному житті [3].

Наступним надзвичайно впливовим мислителем періоду Середньовіччя був Томас Аквінат, домініканський монах, який проживав протягом 1225–1274 років. Він також цілком у руслі Августина вважав, що створювані людьми закони (*lex humana*) мають відповідати природному праву (*jus naturale*), а інститут рабства цілком відповідає природному праву. Аквінат сформулював доктрину ступенів законів, згідно з якою існує вічний, природний, людський (позитивний) та божественний закон. Метою законів розглядалися досягнення «миру між людьми та чесноти» [4, с. 53]. Ці висновки Аквіната є надзвичайно важливим для подальшого формулювання досліджуваної нами проблеми, оскільки в них закладено розуміння ціннісного наповнення законів, яким мають відповідати стандарти ставлення до індивіда незалежно від його особистих якостей, оскільки індивід є унікальним у суспільстві.

Інституційно перехід від суто релігійного підходу трактування ідеї свободи та рівності до світського, насамперед, пов'язаний із завершенням боротьби за інвеституру та Великою хартією вольностей. Основою боротьби за інвеституру стала патова ситуація із призначенням на посади єпископів та коронації імператорів Священної Римської імперії германської нації. До розв'язання цього конфлікту єпископ призначався на престол імператором, про що складав йому присягу на вірність. Водночас легітимність імператора завжди була під сумнівом, оскільки Папа Римський брав участь у його коронації на престол і міг у будь-який момент піддати його анафемі за втручання у релігійні справи з одночасним звільненням від присяги його васалів. Конфлікт розв'язався досягненням компромісу у формі Вормського (1122–1123 роки), Лондонського (1107 рік) конкордатів, а також у Франції (1104 рік) [5, с. 91–94, 99–118]. За умовами цих конкордатів саме до Римського Папи переходила прерогатива щодо приведення у сан єпископів, а імператор (монарх) – право на землеволодіння. Водночас ці конкордати залишили питання щодо визначення природи церковної юрисдикції у монарха, що у подальшому буде розв'язано за результатами Вестфальського миру 1648 року. Також ця система конкордатів ствердила ієрархічний порядок побудови суспільства, що зумовило наділення певним обсягом вольностей та привілеїв різних соціальних станів.

Однак розв'язання цього конфлікту було закладене ще в середині V століття Папою Геласієм II, який обґрунтував доктрину «двосічного меча». Її метою був захист влади Папи від імператора, від втручання світської влади у справи духовної. Бог встановив такий порядок, згідно з яким єпископи і священники управляють духовними справами, а імператор отримав свій

авторитет від Бога, а тому не може чинити всупереч встановленому Богом порядку [1, с. 184–185].

Велика хартія вольностей 1215 року сьогодні визнається одним із провідних джерел права Сполученого Крлівства Великої Британії та Північної Ірландії. У ній залишилися чинними на сьогодні положення, які визначають гарантії недоторканності вільних людей, які визнаються рівними. Magna Carta є свідченням боротьби за привілеї англійських баронів, які водночас розглядалися, як межі здійснення королівської влади та гарантії проти свавільного позбавлення їхніх вольностей з боку королівської влади, яка, у свою чергу, потребувала підтримки з їхнього боку, зокрема шляхом сплати податків [6]. Цей документ є однією із форм ленних договорів між сюзереном і його васалами, що лише стверджував ієрархічну будову тогочасного суспільства. Це заклало у такий спосіб засади сучасного конституціоналізму. На сьогодні є чинним положення пункту 39, згідно з яким: «Жодна вільна людина не буде заарештована або поміщена в тюрму, або позбавлена володіння, або оголошена поза законом, або вигнана, чи яким-небудь іншим способом обездолена, і ми не підємо на неї і не пошлемо на неї інакше, як на основні законного вироку рівними з ним (його перів) і згідно із законом країни». Ці положення заклали засади розуміння притягнення громадян до відповідальності виключно на підставі закону і згідно зі встановленою процедурою з відповідними гарантіями, «рівними з ним», які здійснюють правосуддя. Хартія була спрямована на обмеження свавілля англійського монарха і пізніше склалася практика її оновлення шляхом повторного її схвалення черговим монархом, який вступав на престол. А в епоху бурхливих подій в XVII столітті Magna Carta стала невід'ємною частиною конституційної традиції в Англії.

Згідно із германськими уявленнями про честь та індивідуальність у період Середньовіччя вплинуло на зміст звичаєвого права германських народів, які відображали ідеї вільних і впевнених у собі громадян, статус яких базувався на системі привілеїв. Це служило підставою для повстання у ситуації, якщо правитель наступав на їхні привілеї та вольності, а також насильства, як засобу врегулювання приватних конфліктів, що пізніше перейшло у якості звичаїв серед стану лицарів. Церква і держава намагалися обмежити такі звичаї через систему заходів – відлучення від церкви, законодавчі заходи, заборона викупу заручників, як це передбачалося у праві вільного ганзейського міста Любека.

Сполучним мостиком між періодом Середньовіччя та Ренесансу став М. Падуанський, який висунув на перший план ідеї гуманізму, тобто цінності людини як індивіда. У своїй праці «Захисник світу» («Defensor pacis») піддав сумніву повноту влади монарха, сформулювавши ідею про те, що влада має належати народові, який може формулювати правила. М. Падуанський також заперечував ідею належності влади Римському Папі, оскільки церква має знаходитися під контролем вірників. М. Падуанського вважають попередником ідей народного суве-

ренітету, пізніше вже сформульованих Ж.-Ж. Руссо [1, с. 153–154]. Так само ідею розмежування світської та духовної влади поділяв Данте Аліґ'єрі, що має значення для секуляризації права, і пов'язаної із нею ідеї рівності.

М. Падуанський вважав, що виключно народ, як верховний суверен має видавати закони, під якими він розумів «приписи, що мають примусову силу завдяки покаранню або заохоченню». Найважливішою метою законів Марсилій вважав установа «громадянської справедливості та загального блага», а додатковою – «безпеку та стабільність влади госуларів» [4, с. 55].

У подальшому окремі аспекти розуміння статусу людини були сформульовані в ідеях гуманістів. Основоположником гуманізму був італійський поет Ф. Петрарка. Його ідеї підхопили К. Салутаті і Л. Бруні (Аретіно), які відстоювали всебічний розвиток особистості, заперечували тиранію.

Так, Л. Бруні виходив із тези античної філософії про людину, як істоту громадську, яка найбільш повно розкриває себе у взаємодії з іншими людьми. Особливу увагу він приділяє проблемі відносин індивіда і суспільства. Л. Бруні вирішує її однозначно: соціальна гармонія вимагає підпорядкування особистого інтересу загальному благу. Моральна поведінка індивіда і різних соціальних груп має виходити з інтересів суспільства в цілому – такий лейтмотив етичного вчення Бруні, а пізніше і всього напряму громадянського гуманізму. Л. Бруні відстоював ідеали республіканізму – громадянські свободи, в тому числі право обирати і бути обраним до магістратури, рівність усіх перед законом (він рішуче засуджував олігархічні наміри магнатів), справедливість як моральну норму, якою, в першу чергу, повинні керуватися магістрати. Ці принципи зафіксовані в конституції Флорентійської республіки, але гуманіст ясно усвідомлював розрив між ними і реальною дійсністю. Шлях до їхнього втілення в життя він вбачав у вихованні громадян у дусі патріотизму, високої соціальної активності, підпорядкування особистої вигоди загальним інтересам.

Незважаючи на стану диференціацію закріплення прав і свобод у правових актах, набуває розвитку ідея рівності, як рівності перед законом. Правові акти Середньовіччя закріпили права людини відповідно до існуючих привілеїв різних соціальних прошарків. Велика хартія вольностей проголосила, що «жодна вільна людина не буде заарештована і ув'язнена в тюрму або позбавлена майна, або оголошена поза законом, або вигнана, або яким-небудь (іншим) способом знедолена, не інакше, як на підставі законного вироку рівних їй і по закону країни» (ст. 39). Цей принцип поширювався лише на «рівних їм» осіб відповідного класового стану. В той же час саме прогресивність ідеї рівності протистояла свавілля, яке було характерним для феодального ладу.

Середньовічні мислителі, такі як Пилип де Боменуар, Генрі Бректон, а також Ейке фон Репков активно виступали проти рабства та кріпацтва, підтримуючи ідею необхідності правової консолідації:

«Бог створив людину за своєю подобою і своїми пристрастями, звільнив одного так само, як і іншого». Він оскаржує посилення на те, що власність на людину (або рабство чи кріпацтво) почалася з Каїна – адже все потомство Каїна загинуло, коли був всесвітній потоп, нікого з них не залишилося. Вважав також необгрунтованим посилення на біблійного Хама, тому що потомство синів Ноя оселилося в різних частинах світу, і ні один з них не належав іншому. Ейке фон Репков писав, що за німецьким правом взагалі ніхто не може передати себе у власність іншій людині [7]. Це теж стало ще одним аргументом стосовно того, що неприпустимим є стан залежності однієї людини від іншої.

У XV ст. політичну ідеологію раннього гуманізму розвивали М. Пальмієрі, Л. Валла, Л. Альберті, А. Рінуччіні та інші італійські мислителі. Під впливом республіканських ідеалів вони порушили проблеми свободи особистості, як громадянської свободи, політичного права обирати і бути обраним до владних структур, рівності громадян перед законом, визнання необхідності існування представницьких органів, виконавчої системи і авторитету суду.

На думку одного з гуманістів XV ст. Джованні Піко Мірандоли, Бог, створивши людину, поставив її в центрі Всесвіту і звернувся до неї зі словами про те, що не дасть людині ні визначеного місця на Землі, ні особистого образу, ні особливих зобов'язань, щоб місце, обличчя і обов'язки своєї людини мала б обирати за власним бажанням, згідно зі своєю волею і своїм рішенням. У Піко можна почути відлуння вчень про людину, якій Бог дав свободу і волю, а людина повинна, насамперед, сама вирішити свою долю, знайти своє місце у цьому світі. Людина не просто природна істота, вона творець самої себе і цим відрізняється від інших природних істот. У міру того, як людина усвідомлює себе творцем свого життя і долі, вона стає безмежним господарем над природою. Такої сили і такої влади своєї над усім сущим людина не відчувала ні в античності, ні в Середні віки. Людині тепер не потрібна милість божа, вона сама творець, а тому фігура художника – творця, архітектора, скульптора, митця стає символом Ренесансу.

На епоху Відродження і Реформації припадає діяльність італійського філософа, державного діяча Н. Макіавеллі, німецьких ідеологів Реформації Т. Мюнцера, М. Лютера. М. Лютер, як ідеолог протестантизму, обмірковував проблему розмежування світської і духовної влади. У своїх роздумах він дійшов висновку, що сфера застосування законів держави «простягається не далі тіла й майна, й того, що є зовнішнім на землі», тоді як сфера душі лишається поза законом та його силою. Тому держава не має втручатися у свободу совісті та думки, оскільки такі вимоги ґрунтуються на природному праві, як основі справедливих і добродесних законів. Водночас М. Лютер заперечував ідею права народу на спротив тиранії, обґрунтовуючи це тим, що правитель може відповідати лише перед Богом.

У жорстку полеміку з М. Лютером вступив засновник християнського гуманізму Е. Роттердамський

(1469–1536). Ідеалами Е. Роттердамського були освічена і гуманна монархічна влада, свобода і ясність духу, самоврядні міські громади, здоровий глузд, стриманість, миролюбство, простота.

На відміну від М. Лютера Ж. Кальвін виступив за право народу на спротив тиранії, виходячи із ідеї загальної рівності, оскільки пастирі обираються та встановлюються загальним голосуванням народу. Якщо ж одна особа захоплює і присвоює владу та владарює – це є тиранією. Із загальної ідеї рівності випливає інший висновок Ж. Кальвіна про «правління багатьох осіб, влаштоване таким чином, щоби одні допомагали іншим, взаємно спрямовували та наставляли один одного».

Заслугою Ж. Бодена стало обґрунтування ідеї гармонійної справедливості, яка означає врахування інтересів кожного, свободу совісті та віротерпимість, адже «чим більше піддається насильству воля людей, тим більше вона непоступлива». Такі ідеї Ж. Бодена є вельми суперечливими і надмірно ідеалізованими, оскільки він є фундатором теорії державного суверенітету з необмеженою, абсолютною владою монарха. Тобто, у практичній площині ідея рівності за конструкціями Ж. Бодена не мала певного механізму втілення.

Натомість ідеї Т. Кампанелли та Т. Мора, які переслідували мету встановлення тотального порядку, заснованого на спільності майна і жінок та заперечення приватної власності, яка загалом є основою автономії індивіда поряд із людською гідністю, виглядають на цьому фоні доволі дивними.

Важливими елементами розвитку суспільної думки цього періоду є гуманізм, визнання цінності земного буття особистості та самоцінності людини, поява перших паростків теорії прав людини, визначення її головного призначення – бути активним началом у суспільстві, державі, світі. Завдяки раціоналістичному методу в основі світоглядних конструкцій окреслилися прогресивні ідеї, які випередили свій час: захист прав індивіда, рівність перед законом, правління на основі закону.

Важливу роль у становленні юридичного світогляду аналізованого періоду стала еволюція юридичного співтовариства, яке завдяки діяльності консіліаторів, тобто плеяди пізніх глосаторів (коментаторів текстів джерел римського права) почали формулювати спільний правовий простір у Європі. Вершиною такої діяльності консіліаторів стало досягнення єдиного розуміння правової матерії у вигляді «*Communis opinio doctoris*» (Спільний висновок докторів права). Роль консіліаторів в ухваленні рішень правителів, тобто монархів, крупних феодалів (магнатів), у силу їх високого рівня освіченості та компетентності не складала сумніву і служила додатковим джерелом легітимності таких рішень [1, с. 165–169]. У такий спосіб наново скомпільоване і прокоментоване римське право ставало в Європі новим універсальним соціальним регулятором, закладаючи єдиний правовий простір та високу ступінь автономності юридичної професії, яка визнавалася вільною від імперативного впливу з боку правителів.

Така роль юристів стане в подальшому доволі визначальною для визнання вольностей і привілеїв окремих станів, обґрунтування ідеї їх загальної рівності, як універсальної правової цінності загалом.

Високий авторитет та оцінка заслуг консуліаторів дала змогу поширити по всіх кутках Європи основні юридичні конструкції римського права, як певні правові універсалії. Судові експертизи та монографії консуліаторів також сприяли пристосуванню положень римського права до місцевого звичаєвого права, адаптуючи його на місцевий ґрунт. Це також вплинуло на стан університетської освіти та підготовку юристів у різних країнах Європи. У свою чергу, це також наклало свій відбиток на те, що принципи права, як певні стандарти поведінки, правил і процедур, поступово стали наповнювати своїм змістом правову матерію, витісняючи переважно казуальний характер права періоду Середньовіччя. Утвердженню ідей принципів права, як стандартів-універсалій, також сприяла універсалістська концепція державності Августина, запропонована у його трактаті «De Civitas Dei», про «Imperium Romanum». Цьому також посприяли різні юридичні школи, які засвідчили поступовий перехід від казуїстичного до раціонального підходу в інтерпретації юридичних правил, що потім вплинуло на формулювання змісту окремих принципів права, зокрема, принципу рівності.

Характерною рисою світогляду епохи Відродження була його орієнтація на мистецтво, на свободу індивідуальних здібностей. Якщо Середньовіччя було зорієнтоване на релігію, то Відродження – це епоха художньо-естетична. Коли у центрі уваги античності було природно-космічне життя, а в середні віки – Бог і священна ідея спасіння, то в епоху Відродження – людина. Тому філософське мислення цього періоду називають антропоцентристським.

Висновки. У період Середньовіччя та Ренесансу так і не було сформульовано базових засад ідеї рівності, оскільки на той час центральною проблемою було подолання інтелектуальної спадщини ієрархічної побудови суспільства, яке випливало із постулатів християнської етики. Ця ідея ієрархічної побудови суспільства лише через декілька сторіч буде взята на озброєння Європейськими спільнотами у вигляді принципу субсидіарності для визначення демократичного механізму повноважень між національними і наднаціональними інститутами влади, заснованих на повазі гідності і прав людини. Наразі гостро стояло питання боротьби за привілеї та вольності, а також розподілу духовної та світської влади. Європі потребувало ще пройти складний і тернистий шлях релігійних воєн, після завершення яких відкриється доступ до ідей толерантності та зародження лібералізму в результаті Вестфальського миру 1648 року. Це і стане в подальшому інтелектуальною базою та обґрунтуванням засад рівності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс. – М.: Наука, 1994. – 398 с.
2. Маліновська О.С. Взаємозв'язок особистого та суспільного у формуванні громадянина суверенної України : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / О.С. Маліновська; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2010. – 16 с.
3. Августин Аврелий блаженный. О граде Божьем. [Електронний ресурс] / Библиотека «Азбука веры». – Режим доступу: http://azbyka.ru/otechnik/Avrelij_Avgustin/o-grade-bozhem/.
4. Історія вчень про державу і право: підручник / за ред. проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – 256 с.
5. Гергей Е. История папства / Е. Гергей; пер. с венгр. – М.: Республика, 1996. – 463 с.
6. Vincent, Nicholas. The origins of Magna Carta. [Електронний ресурс] / British Library. – Режим доступу: <http://www.bl.uk/magna-carta/articles/the-origins-of-magna-carta>.
7. История политических и правовых учений: учебник / Под ред. О.Э. Лейста. – М.: Юридическая литература, 1997. – 576 с.